

УДК: 398.5, 087.6

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.75

Сураналиева К., Кудайбергенова З.
Ж. Баласагын атындагы КУУ**КЫРГЫЗ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ЖЫЙНООДО МАМБЕТТУРДУ
МАМБЕТАКУНОВДУН КОШКОН САЛЫМЫ****Кыскача мазмуну:**

Макалада Мамбеттурду Мамбетакуновдун кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын жыйналышына, изилденишине кошкон салымы тууралуу кеп болду. Мамбеттурду Мамбетакуновдун Кытайда жашаган кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгын жыйнаган жана изилдеген, Памирлик кыргыздар менен кыргыз элинин ырларын, салт-санаасын, жашоо-тиричилигин, маданий көз караштарын, социалдык жагдайын салыштырган, “Манас” эпосунун варианттарын изилдөөгө, элге жайылтууга, мурас катары муундан-муунга калтырууга бар эмгегин жумшаган. Мамбеттурду Мамбетакунов Жуңго кыргыздарынын адабиятына, тарыхына гана из салып тим болбостон, Кыргызстанда да өз оорду бар инсан экендиги белгилүү болду. Акындын “Жүрөгүм”, “Кытай кыргыздарынын назы” жыйнактары, “Ыр жана акын улут”, “Ыр кандай жазылат?”, “Ырга ишенбе деп айткың келет”, “Поэзиялык улут жөнүндө” деген эмгектери жарык көрүшү акындын поэзия жанрына кызыгуусун айгинелейт.

Түйүндүү сөздөр: жашыл экономика, жашыл айыл чарба, өнүгүү парадигмасы, айысөздөр: эпос, фольклор, профессор, жазуучу, ырлар, дастандар, аспирант, акын жазуучу, маданият, чыгармачылык, жыйнак.

Сураналиева К., Кудайбергенова З.
КУУ имени Жусупа Баласагына**ВКЛАД МАМБЕТТУРДУ МАМБЕТАКУНОВА В СБОРЕ
КЫРГЫЗСКОГО ФОЛЬКЛОРА****Аннотация:**

В статье говорилось о вкладе Мамбеттурду Мамбетакунова в сбор и изучение кыргызского народного творчества. Были выводы о том, что Мамбеттурду Мамбетакунов собирал и анализировал фольклор кыргызов, проживающих в Китае, сравнивал песни, традиции, образ жизни, культурные воззрения, социальное положение Памирских кыргызов и исследовал варианты эпоса «Манас», распространял его в народе. Фольклорист оставлял устное творчество народа и эпоса “Манас” в наследство из поколения в поколение. Стало известно, что Мамбеттурду Мамбетакунов Джунго не только оставил свой след в литературе и истории кыргызского народа, но и имел свои проблемы в Кыргызстане. Издание произведений поэта «Сердце мое», «Мягкость китайских кыргызов», «Песня и поэтический народ», «Как написать песню?», «Хочешь сказать песне не верь», «О поэтической нации» показывает интерес поэта к жанру поэзии.

Ключевые слова: фольклор, профессор, писатель, стихи, эпосы, аспирант, поэт, писатель, культура, творчество, сборник.

Suranalieva K., Kudaibergenova Z.
KUU named after Zhusup Balasagyn

CONTRIBUTION OF MAMBETTURDU MAMBETAKUNOV TO THE COLLECTION OF KYRGYZ FOLKLORE

Abstract:

The article talked about the contribution of Mambetturdu Mambetakunov to the collection and study of Kyrgyz folk art. There were conclusions that Mambetturdu Mambetakunov collected and analyzed the folklore of the Kyrgyz living in China, compared songs, traditions, lifestyle, cultural beliefs, social status of the Pamir Kyrgyz and explored the variants of the Manas epic, distributed it among the people. The folklorist left it as a legacy from generation to generation. It became known that Mambetturdu Mambetakun Dzhungo not only left his mark on the literature and history of the Kyrgyz people, but also had his own problems in Kyrgyzstan. The publication of the poet's works "My Heart", "The Softness of the Chinese Kyrgyz", "Song and Poetic People", "How to Write a Song?", "If You Want to Say a Song, Do Not Believe", "About the Poetic Nation" shows the poet's interest in the genre of poetry.

Keywords: folklore, professor, writer, poetry, epics, graduate student, poet, writer, culture, creativity, collection.

Шинжаң педогогикалык университетинин адабият институтунун профессору, магистр, аспиранттардын жетекчиси, Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун мүдүрү, Шинжаң жазуучулар коомунун орун басар төрагасы, И.Арабаев атындагы КМУнун ардактуу профессору, акын, жазуучу, белгилүү адабий сынчы, фольклортаануучу Мамбеттурду Мамбетакунов кыргыз жана кытай элинин чыгармачылык, маданий, илимий, адабий жактан кызматташуусуна көпүрө болуп келет. Ар тараптуу инсандын автобиографиясы дагы башка акын жазуучуларга салыштырмалуу оригиналдуу. Себеби, ал өзү түпкүрүндө кыргыз улутунан болгону менен кыртышы башка болгон Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунун борбору Артыш шаарына караштуу Тегирмети айылынын Корумдук кыштагында төрөлүп, башталгыч жана жогорку билимге ошол жактан ээ болгон.

Орто мектепти жалаң "беш" деген баага окуп, 1983-жылы Кызыл Суу Кыргыз автономиялуу облустук кыргыз орто мектептен ЖОЖ сыноосуна катышып, ошол жылы айтылуу Шинжаң университетинин тарых илимдери факультетинин даярдык курсуна кирет. Туубаса көөдөнүндөгү чыгармачылык аны кайрадан адабияттын чөйрөсүнө баштап кирүүгө түрткү берип, даярдык курсту бүткөн соң, өзүнүн күчтүү каалоосу менен аталган университеттин Тил жана адабият факультетине которулуп, окуусун улантат. Университеттин билим алуу чөйрөсүндө Мамбеттурду агай курсташтарынын арасынан суурулуп чыккан күлүктөй болуп чыккандыгын группалашы, Бээжиндеги Борбордук улуттар университетине караштуу Казак тили жана адабият факультетинин доцентти, филология илимдеринин доктору Токон Ысак кызы мындайча эскерет: "Мамбеттурду экөөбүз чогуу беш жыл окудук. Мына ошол беш жыл аралыгында, ал өзүнүн илим сүйөөрлүгү, активдүүлүгү жана мүнөзүнүн асылдыгы менен бүт курстагы ар улут студенттерге бештен белгилүү эле. Жакшы окугандыктан, дайым окуу

жайдын сыйлыктарына татыктуу болоор элек. Демек, студент кезден эле көкүрөгү ойгоо жана жигердүү азамат катары группалаштарынын эсинде тың элесин калтырган экен [56.2].

Мамбеттурду Мамбетакуновдуналачкычыгармачылыкжолу 1985-жылы башталып, адабият айдынына “Турмуш” деген аталыштагы ыры менен баш багып, ага удаа эле “Биз”, “Жайдак журт”, “Манас жана Чыңгыз”, “Чабал акын жөнүндө кошок”, “Адабият мугалими оорукчан”, “Кыргыздын сары чач кызы” ж.б ушул сыяктуу бир топ ырларын жазып окурмандарга белгилүү боло баштаган. Мына ушул ырлары чогултулуп, 1992-жылы “Жүрөгүм” деген аталыш менен аталган чакан ыр жыйнак окурмандарга тартууланган. Аталган жыйнак калемгердин чыгармачылыгындагы тунгуч жыйнак болгонуна карабай, жыйнактагы акындын жүрөгүнөн жаралган ырлары окурмандардын да жүрөгүнө жеткен ырлар болгон.

Анын эмгектери кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын өнүгүшүнө өзгөчө салым кошуп, руханий дөөлөттөрдүн туу чокусу болгон “Манас” эпосун ар тараптуу иликтөөгө алып, илимий анализ берип, Манас таануу илимине салым кошуп келет.

1997-жылы Шинжаң эл басмасынан, 2014-жылы Кыргызстанда жарык көргөн “Манас” эпосунун варианттары жана манасчылык” деген илимий эмгегинде манасчылардын аты – жөнү, туулуп өскөндүгү, ар биринин манас айтуучулук өзгөчөлүгүнүн бири-биринен окшоштугун айырмалап жана чоң эмгек жазган. Бул барандуу эмгек 2014-жылы кыргыз тилинде жарык көргөн.

Айрыкча Памирлик кыргыздардын ырларына лирикалык жана эпикалык деген эки чоң түр алдына коюлуп, лирикалык ырларга эмгек ырлары, каада – салт ырлары, үйлөнүү үлпөт ырлары, кошоктор, арман ырлары, сүйүү ырлары, санат, насыят ырлары, айтымдар, алкыш, каргыш, динний ырлар, балдар ырлары кошкон. Эпикалык жанрга дастандарды, айтыштарды киргизген [16. 34].

Адабиятчы фольклордук чыгармаларды жыйнап гана койбостон, бул жактагы кыргыздардын чыгармалары менен салыштырган. Мисалы, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы эмгек ырларын Памир кыргыздарына таанымал эмес экендигин аныктаган. «Көчмөн кыргыздарда жер иштетүү менен элдер алектенбегендиктен би, эмнегедир Кытайдагы кыргыз жарандары «Оп майда» баштаган эмгек ырлары, алардын ичинен дыйканчылыкка, өсүмдүккө карата, кыргыздарда ырдалуучу ырлар кездешкен эмес. Кытайдагы кыргыздарда жумушка, дыйканчылыкка арналган ырлар дээрлик жокко эсе. Мисалы, «Бекбекей». Малчылык турмушуна байланыштуу жаралган бул ырдын Памир чөлкөмүнөн жазып алынган түп нускасы биздин учурга чейин деле билинбей келген. Бирок, “Шырылдаң айы” деген мазмун кытай фольклорунда кездешпеген. Бул деле акыркы тыянак эмес. жылкычылар шырылданды күзүндөсү же кышка жуук айтышып, жакада жашаган колунда бар кишилердин түнкү уйкусун бөлүп, ыр менен чер жазышкан ары тамашага батышкан. Кытай кыргыздарында деле Улуу орозо айында жаш балдар жараиан айтышып, эл аралаган.

Ошол жакта жашаган уйгур элдери үчүн дагы бул каада-салт катары каралаган [16.178]. Мындан тышкары кол өнөрчүлүккө, уузчулукка, сайма саюуга, кийиз жасоо, шырдак жасоого арналган ырлар анча өнүккөн эмес.

Памир кыргыздарынын социалдык турмушундагы дагы бир айныксыз өзгөчөлүк-бул элдин ар тарапка чыгуу, кеңири чөйрөгө каттабагандыктан, ага мүмкүнчүлүктөрү болбогондуктан, кеңири масштабдагы оозеки чыгармачылыгы өнүгө албай калган. Мисалы, импровизатордук өнөр. Улуу тоодо жашаган кыргыздары арасында бул таланттын түрү байыркы нуктун негизинде Токтогул, Казыбек, Калык, Коргол, Алымкул, Эшмамбет сыяктуу жыйырманчы кылымдагы залкар төкмөлөрдүн учун улаган таланттуу чыгармачылыгы менен доорго жараша өнүгүп – өсүү барышын кечирген болсо, Памир кыргыздары жаратылыштык шартка жараша бул өнөрдү өтө жогорку деңгээлге жеткире алышпай калышкан. Себеби, айтыш өнөрү, төкмөлүк өнөрү кыргыздардын той-топурларында, шаңдуу кырдаалдарында, маданий чөйрөлөрүндө, шаан-шөкөттөрүндө ырдалат. Ал эми мындай факторлордон Памирлик кыргыздар алыс.

Бизге белгилүү болгондой, Памир чөлкөмүнүн табияты, жаратылышы шарты жеңил эмес, айылдар арасындагы жол алыс, өз ара катташуу кыйын болсо, дагы бир жагынан түндүктө Өзбек, батышта Тажик, чыгышта Уйгур айылдары менен аралаш конуштап, мурунтан эле көп түрдүү угарман, көп түрдүү маданияттык алаканын курчоосуна тушуккан. Албетте, мындай учурда төкмөчүлүк абдан кулач керип жайыла алмак эмес. Ошол сыңары кыргыз эл ооз адабиятындагы түркүн – түстүү эмгек ырлары бардыгы эле байыркы замандын түшүмү болбостон, кийинки доорлордогу чечендердин жараткан ырларынын негизинде байыган жана түрлөнгөн болуп, Теңиртоодо бул мүмкүнчүлүк кененирээк, Памирде жайсызыраак болгон сыяктуу. Бирок, карапайым эл өзүнүн маданий турмушун башка жолдор менен байытуунун жолун билишкен. Муну өтө бийик деңгээлге жеткен Памир кыргыздарынын сүйүү ырларындагы өзгөчөлүктөр менен далилдесек болот. Памир кыргыздарында аңчылыкка байланышкан ырлар жана күүлөр көп болгон. Кыргызстандык фольклор изилдөөчү Жээнбай Мукамбаев Жергетал кыргыздары арасынан «Теке кетти», «Кырк аркар» деген ырлуу күүлөрдү жазып алган. Малчылык ырларынан «Так теке», «Ай кашка», «Боз кой» сыяктуулар элибиздин Памир кыргыздары арасында таралган.

Фольклордук чыгармачылыкты жыйноочу Теңиртоо кыргыздарынын арасына күрдү ыры, сууктоо ыры, ырым-жырым ыры, учуктоо ыры, арбашуу ыры, сезгенч ыры, төлгө ыры жана түрдүү ырым – жырымдарга байланыштуу ырлар сан жагынан арбын таралгандыгын жана ал Памир кыргыздары арасында болсо күрдү ырлары «Кирне» деп аталгандан башка, «Бадик» жана «Гулафшан» делген дарым ырларынын өзгөчө бир түрү сакталып калгандыгын салыштыруу менен аныктаган. «Гулафшан» болсо «Бадик» тин айтылган ыкмасы менен бирдей келип, жандырмагы катары «Шалдур – шулдур шарапшан \ сенин жайың бадакшан»

деген ыргакка көчүп, кызыл ичине тепкен кезде айтылган. Улуучат ооданынын Бөрүтокой, Бостонтерек айылдарынан батышты көздөй кеткен тескей тоо кылкаларында кеңири таралган бул ырдын варианттары арбын болуп, «Бадик» тын өлөң ыр ыкмасында 11 муундук болуп жана элдик ыр ыкмасында 7-8 муундук айтылган түрлөрү да жолугат. Биз Эмгекте Памир кыргыздары арасынан жазып алган «Гулафшан» дын башкы саптары мындай башталат:

Көч-көч бадик, көч бадик көчүрөйүн,

Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.

Мен бир өлөң айтайын бадик баштап,

Жакшыны айтып, жаманды жолго таштап.

“Гулафшан” тажик – фарсча чечек деген маани берип, көбүнчө балдарга кызыл чыкканда айтылчуу дарым ыры экен. Памирлик бакшы жана молдолор сөз керемети менен адамды ар түрдүү оору – сыркоодон арылтууну максат кылган ушундай дарым ырларын кылымдардан бери сактап, колдонуп келген. Дарымдын бул түрү жана «Бадик» деген атоо Казак элинде да бар. Аларда «бадик өлөңдөр» деген ыр жанры бар [6.38]. Ташкоргон кыргыздары арасында айтылып жүргөн элдик чыгармаларды талыкпай жыйнаган Курманалы Жаанбай менен Аманбек Турганбайдын мага берген колжазмасында өлөң, бадик баштаган түрдүү ырлар менен бирге «Түтөк кайтарар» деген дагы бир чыгарма бар экен. Бул дарым ыры кишини түтөк алганда айтылып, мазмуну бир кыйла өзгөчө:

Билдим-билдим билге чабар,

Чабар тили чапкы казык.

Казык тили кайкы тоок,

Тоок тили токто малик [9.27].

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгында дарым ырлары өтө көп санда жолукпайт. Себеби, болсо дагы элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноочулар тарабынан колго алынбай калгандай. Ал эми, тетиписинче, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкта адабиятында бата менен каргыш турмуш – салт ырлары жанрына таандык болуп, бир кыйла жайылтылган түрү болуп калды.

Барыбызга белгилүү тарыхчы, этнограф Тынчтыкбек Чоротегиндин окумуштуу тууралуу айтканына биз дагы кошулабыз: “Биз бул дүйнөдө бир гана ирет жашайбыз. Айрым диндерде гана «киши үчүн улам тирилип, улам кайра жашоо мүмкүнчүлүгү бар» деген кыял камтылган. Бирок ал – куру кыял. Менимче, расмий Бээжин дурус коңшу жана ШКУдагы өнөктөш катары расмий Бишкекке колдоо кылып, профессор Мамбеттурду Мамбетакундун Кыргызстанга байланыштуу илимий кызматташтык долбоорлоруна мындан ары деле демөөрчүлүгүн улантаар. Айтмакчы, профессор Мамбеттурду Мамбетакун Кыргызстандагы жолугушууларында, дарстарында, маектеринде өз атажурту - Кытайдын аймактык бөлүнгүстүгүн колдоорун ар дайым айтып, бул өлкөдө расмий бийлик чакан этносторго ырааттуу көмөк көрсөтүп келе жатканын кызыл-суулук жана башка кыргыздардын мисалында баса белгилеп келчү [8.4]. Эки мамлекеттин бийлик өкүлдөрүнө айтаар каалоомдун ток этер жери: профессор Мамбеттурду Мамбетакун сыяктуу мээнеткеч жана ак эдил, интернационалист жана гуманист аалымдарды эч кодулабастан, алардын эл аралык гуманитардык долбоорлорун иш жүзүндө мамлекеттер аралык деңгээлде колдоого алуу – бул заманбап эл аралык Улуу жибек жолун руханий багытта жаңыча калыптандырууну эңсеген бардык шерик мамлекеттердин ыйык парыздарынын бири» [8.23].

Жыйынтыктап айтканда, Мамбеттурду Мамбетакун сыяктуу залкар окумуштууларды эл аралык чөйрөдө да кадырлоо абзел. Анын жеке тагдырынын мындан аркы өнүгүшү өзү жана жакындары үчүн гана эмес, жалпы дүйнөлүк коомчулук үчүн да маанилүү.

Адабияттар

1. Бексултан К: «Казак Адабият тарыхы» 1-том, Шинжаң эл басмасы, 1996. 38.
2. Кыргыз элдик ырлары. Кызылсуу кыргыз басмасы. 2004.178.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы» 1-т. Б 2004. 34
4. Мамбеттурду Мамбетакун “Элибизде “Манас” эпосун жыйноо жана изилдөө” 1995.
5. Мамбеттурду Мамбетакун “Кыргыз элдик оозеки адабиятынын памир мектеби”. Б. 2009. 347.
6. Мамбеттурду Мамбетакун. “Сүйүү эрки”. Б. 2015.
7. Мукамбаев Ж: «Эл ичи – өнөр кенчи», «Кыргызстан» басмасы, Б. 1982. 213.
8. Тынчтыкбек Чоротегин. Кытайлык чыгаан илимпоз Мамбеттурдуга ырааттуу колдоо керек. Азаттык. 5-ноябрь.2018.
9. Токонбаева А. «Жергетал кыргыздарынын оозеки адабияты», Кыргызстан, «Илим» басмасы, 1987-жыл, 28.
10. https://www.knu.kg/ky/index.php?option=com_content&view=article&id=5833:123&catid=909:-011012